

Anna Maria Adamus
Warszawa

Problemy wsi w Polsce w latach 1956–1980 w świetle listów do władz centralnych*

Zachodzące po 1989 r. przemiany ustrojowe przyniosły nowe perspektywy rozwoju badań naukowych. Przed 25 laty historycy, a także uczeni innych dyscyplin uzyskali swobodny dostęp do materiałów archiwalnych oraz możliwość wykorzystania nowych, do tej pory niejawnych źródeł. Niewątpliwie do tej kategorii należy korespondencja kierowana do władz partyjnych i państwowych. We wstępie autoreferatu chciałabym zaprezentować refleksję poczynioną przez Mieczysława Franciszka Rakowskiego (peerelowskiego polityka, publicystę i dziennikarza), a jednocześnie adresata tysięcy obywatelskich listów rocznie: „Otóż myślę, że nie przesadzę, jeśli wygłoszę tu pogląd, iż na owe zbiory listów należy także spojrzeć, jako na jedno z ważniejszych źródeł wiedzy o postawach i nastrojach Polaków w okresie, gdy były pisane. Jestem przekonany, że tak potraktuje je historyk, politolog i socjolog za lat może dziesięć lub więcej. Jest oczywiste, że dziejopisarze, biorąc na swój warsztat czasu, w których żyjemy, będą dysponować różnymi źródłami, ale listy – jak sądzę – stanowić będą jedno z cenniejszych, ponieważ nie były pisane ani na zamówienie, ani też pod dyktando. Do żadnego z autorów nie podszedł reporter telewizyjny lub prasowy i nie zaproponował listu do wicepremiera. Nikt też nikomu nie dyktował, co powinien napisać. Autorzy listów piszą je w ciszy swego mieszkania, piszą spontanicznie, bo tak im dyktuje rozum lub serce. Są to zatem listy nieskażone żadną zaplanowaną

---

* Autoreferat rozprawy doktorskiej obronionej 7 X 2015 r. w Instytucie Historii im. Tadeusza Manteuffla Polskiej Akademii Nauk. Promotorem był prof. dr hab. Dariusz Jarosz, recenzentami – dr hab. Stanisław Stęпка (profesor Szkoły Głównej Gospodarstwa Wiejskiego) oraz prof. dr hab. Tadeusz Wolsza (Instytut Historii PAN).

inspiracją. Te właśnie okoliczności podnoszą, moim zdaniem, ich wartość w oczach historyka¹.

Słowa te zapisane w 1983 r. we wstępie do książki *Stocznia Gdańska sierpień '83. Listy do wicepremiera M.F. Rakowskiego* przez późniejszego Prezesa Rady Ministrów stały się prorocze. Listy adresowane do redakcji popularnych czasopism i dzienników, skargi i prośby nadchodzące do różnego szczebla władz partyjnych oraz państwowych, listy nadsyłane do redakcji programów radiowych i telewizyjnych stały się dziś przedmiotem naukowych dociekań. Badacze coraz chętniej sięgają do tego rodzaju źródeł, m.in. dlatego że na podstawie analizy dokumentów osobistych można przedstawić przeszłość inaczej niż za pomocą dokumentacji wytworzonej przez aparat władzy.

Tematyka dysertacji doktorskiej oscylowała wokół dziejów wsi i rolnictwa po II wojnie światowej. Historia wsi i chłopów w PRL przedstawiona została w kilku obszarach tematycznych. Przede wszystkim omówiłam kwestie związane z kolektywizacją, a następnie dekollektywizacją rolnictwa; represjami wobec wsi i ruchu ludowego; relacjami władza – chłop; postawami chłopów wobec wydarzeń politycznych w kraju, a także działalności Polskiego Stronnictwa Ludowego. Sformułowanie tematu pracy w istocie rzeczy oznacza, że przedmiot naukowych dociekań stanowiły problemy dnia codziennego mieszkańców polskiej wsi. Dysertacja wpisuje się w nurt badań historii społecznej. Przedmiotem analizy były jednak – zgodnie z tematyką listów – zagadnienia związane również z historią gospodarczą oraz polityczną Polski.

Pierwszy, a zarazem podstawowy cel badawczy omawianej rozprawy stanowiła próba zrekonstruowania rzeczywistości wiejskiej i ukazanie obrazu wsi na podstawie treści listów, skarg, próśb i zażaleń mieszkańców. Prowadzone na potrzeby pracy badania koncentrowały się także na kilku szczegółowych celach. Jednym z nich była próba odpowiedzi na pytanie, czy na podstawie zachowanych materiałów epistolograficznych można wyróżnić wspólne problemy pojawiające się w listach na temat wsi i rolnictwa w latach 1956–1970, czyli w czasie rządów Władysława Gomułki oraz w latach 1970–1980 podczas rządów Edwarda Gierka. Następnym szczegółowym celem to odpowiedź na pytanie, dlaczego Polacy pisali listy „do Warszawy”, co stanowiło przedmiot ich problemów i trosk, jak znaczna była skala zjawiska pisania do władz, a także czy miała ona swoją dynamikę. Na podstawie analizy chłopskich dokumentów osobistych spróbowałam poszukać odpowiedzi na pytanie, jakie stosowali oni strategie przystosowawcze do warunków realnego socjalizmu. Korespondencja kierowana do władz stanowiła bardzo obszerny materiał źródłowy dotyczący szeroko pojętych dziejów społecznych, gospodarczych, politycznych i kulturalnych Polski.

---

¹ *Stocznia Gdańska sierpień '83. Listy do wicepremiera M.F. Rakowskiego*, wybór i oprac. M.F. Rakowski, Warszawa 1983, s. V–VI.

Przyjęte cezury zostały wyznaczone na lata 1956–1980. Granica roku 1956 w przypadku pracy podejmującej temat wsi i rolnictwa nie wymaga większych wyjaśnień. Odstąpienie przez władze od forsowania kolektywizacji rolnictwa było dla mieszkańców wsi najważniejszym następstwem polskiego Października. Cezurę końcową wyznacza rok 1980, a ściślej wydarzenia Sierpnia, które doprowadziły do odsunięcia od władzy ekipy Edwarda Gierka, co oznaczało rozpoczęcie nowego okresu w historii Polski, a tym samym również w dziejach wsi i rolnictwa.

Dysertacja składa się ze wstępu, dwóch części przedstawionych w układzie problemowo-chronologicznym, zakończenia i aneksu, w którym zaprezentowałam wybór obywatelskiej korespondencji. Całość rozprawy uzupełniają tabele.

We wstępie skoncentrowałam się na ukazaniu genezy badań nad życiem codziennym, omówieniu roli szkoły *Annales*, rodzajów dokumentów osobistych i ich sposobów wykorzystania w badaniach historycznych i socjologicznych. Przedstawiłam podstawowe fakty dotyczące metody biograficznej oraz krytyki tej metody, a także różnorodne opinie odnoszące się do wykorzystania tej specyficznej kategorii źródeł. Wskazałam także na pierwsze chłopskie dokumenty autobiograficzne, które dla odtwarzania kultury chłopskiej mają ogromne znaczenie.

Część I (*Pisanie do władzy*) zawiera pięć rozdziałów: 1. *Listy do władzy w PRL: geneza, adresaci, skala*; 2. *Przedmiot skarg*; 3. *Nadawcy listów*; 4. *Forma i formuła listów*; 5. *Praca z listami*. W rozdziale I krótko scharakteryzowałam historię zwracania się ze skargami do władz, zjawisko delatorstwa oraz rolę, jaką ono odgrywało w systemach totalitarnych. Przedstawiłam historię biur listów centralnych instytucji partyjnych i państwowych, a także skalę praktyki pisania do władz. W rozdziale *Przedmiot skarg* w zestawieniu tabelarycznym zaprezentowałam problemy, z którymi obywatele zwracali się do władz centralnych. W rozdziale *Nadawcy* krótko scharakteryzowałam piszących oraz spróbowałam odpowiedzieć na pytanie, jakie motywy skłaniały ich do sięgania po pióro. W rozdziale *Formy i formuła listów* analizie poddałam formy i strategie, jakie stosowali piszący, a także zwróciłam uwagę na listy anonimowe oraz informacje w nich zawarte. W ostatnim rozdziale *Praca z listami* podjęłam próbę ustalenia, jaką rolę odgrywały listy w mechanizmie funkcjonowania władzy i czy prośby, zażalenia, skargi, które wpływały do państwowych i partyjnych instytucji, miały bezpośredni wpływ na stanowienie prawa w państwie?

W części II (*Problemy wsi w Polsce w latach 1956–1980 w świetle listów do władz centralnych*) na podstawie listów, prośb, skarg i zażaleń dokonałam próby konstrukcji obrazu życia codziennego widzianego przez pryzmat problemów, z którymi borykali się mieszkańcy polskiej wsi. Pierwszy z nich – najbardziej obszerny, zatytułowany *Rolnictwo indywidualne i sprawy gospodarskie w świetle chłopskich listów*, podzielony został dodatkowo na kilka mniejszych podrozdziałów, a w każdym z nich omówiłam pewne zagadnienia

szczegółowe (np. *Problemy indywidualnego gospodarowania, Gospodarka ziemią i wykorzystanie gruntów, Elektryfikacja wsi i melioracje gruntów*). W tej części pracy podjęłam próbę wskazania, o jakich problemach i nieprawidłowościach w rolnictwie najczęściej pisali Polacy. Natomiast rozdział *Kłopoty aprowizacyjne wsi, funkcjonowanie handlu i usług* traktuje o kwestiach związanych z „gospodarką niedoboru”, a także „kulturą handlu”. W rozdziale *Władza* opisałam, w jaki sposób autorzy korespondencji postrzegali rządzących zarówno na szczeblu centralnym, jak i lokalnym. Kolejny rozdział traktuje o problemach wiejskiego szkolnictwa, edukacji i kultury opisywanych w listach zarówno przez uczniów, jak i ich rodziców. W ostatnim rozdziale, zatytułowanym *Wiejskie problemy społeczne*, omówiłam problem pijaństwa i jego skutków dla polskiej wsi.

Podstawową bazę źródłową poczynionych ustaleń stanowiła korespondencja dotycząca problemów wsi i rolnictwa, kierowana do organów rządzących, zachowana (w różnej formie) w zbiorach archiwalnych. Ponadto przeanalizowałam materiały archiwalne zawierające listy i ich fragmenty, adresowane przed laty do centralnych instytucji, a także powstałe na ich podstawie opracowania. Korzystałam ze źródeł archiwalnych o różnej proveniencji. Kwerenda została przeprowadzona w zasobach archiwalnych: Archiwum Akt Nowych, Archiwum Kancelarii Prezesa Rady Ministrów, Archiwum Polskiego Radia, Archiwum Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej, Archiwum Ośrodka Dokumentacji i Zbiorów Programowych TVP S.A. oraz Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej – Komisji Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu w Warszawie.

Analizie poddane zostały listy oryginalne, przedrukowane w całości lub ich fragmenty umieszczone w biuletynach, serwisach, notatkach oraz materiałach sprawozdawczych biur listów centralnych instytucji partyjnych i państwowych, m.in.: Biura Listów i Inspekcji Komitetu Centralnego PZPR, Biura Listów Komitetu ds. Radia i Telewizji „Polskie Radio i Telewizja”, Biura Skarg i Listów Urzędu Rady Ministrów, Biura Ułaskawień, Skarg i Wniosków Kancelarii Rady Państwa.

Należy zaznaczyć, że listy były zróżnicowane formalnie. Wśród form korespondencji, na które natrafiłam w trakcie badań, znalazły się m.in.: skargi, prośby o pomoc, zażalenia, donosy, odwołania od decyzji, podziękowania, listy na tematy „ogólne”, „listy wrogie”, postulaty, wnioski, wyrazy wdzięczności, odpowiedzi na różnego rodzaju konkursy, życzenia okolicznościowe, wezwania, pamflety, wiersze, rezolucje, petycje, pozdrowienia, powinszowania, prośby o autografy (m.in. przywódców państwa), prośby o znaczki pocztowe lub o zdjęcia pogrzebowe, „meldunki z terenu”, zaświadczenia, szkice, prośby o ulaskawienie oraz o rewizję wyroku, reklamacje, wspomnienia.

Podczas pisania dysertacji doktorskiej korzystałam też z opracowań tematycznych oraz statystycznych powstałych w wymienionych instytucjach, jak również z dokumentacji sporządzonej w poszczególnych referatach Komitetów

Wojewódzkich PZPR, a także korespondencji urzędowej wytworzonej podczas wyjaśniania przedmiotów próśb, skarg i zażaleń.

Literatura przedmiotu jest obszerna. W pracy wykorzystałam m.in.: artykuły prasowe i popularnonaukowe; dzienniki, listy, wspomnienia, pamiętniki, reportaże, relacje; opracowania beletrystyczne i naukowe oraz publikowane zbiory dokumentów. Nieocenionym źródłem informacji były publikowane pamiętniki chłopskie oraz pamiętniki wysyłane na różnego rodzaju konkursy organizowane przez redakcję popularnych czasopism. Pełny wykaz wykorzystanych materiałów źródłowych przedstawiłam w bibliografii.

Listy stanowią problematyczne źródło dla historyków. Materiał epistolarny wymaga zaznaczenia kwestii związanych z wykorzystywaniem dokumentów osobistych jako źródła w badaniach naukowych, co wielokrotnie zostało poddane krytyce. Główny zarzut stawiany materiałowi autobiograficznemu to brak obiektywności jego autora. Niechętnie traktowano także donosy jako przedmiot rzetelnych badań historycznych, ze względu na moralny punkt widzenia². Zgadzam się z tą argumentacją. Każdy list jest wyrazem aktu twórczego, ponieważ kształtuje tworzywo pewnej rzeczywistości za pomocą własnego „ja” – stwarza nową rzeczywistość³. Autor nie przedstawia sytuacji takiej, jaką ona była, lecz w jaki sposób ją „zobaczył”, przeżył czy w końcu zapamiętał. Zgodnie ze sformułowanymi przez metodologów socjologii zasadami na podstawie większej liczby dokumentów biograficznych można dokonać triangulacji perspektyw, czyli poddać społecznej obiektywizacji indywidualne procesy nadawania znaczeń poszczególnym doświadczeniom i działaniom⁴.

Ponadto listy mają charakter wypowiedzi ponadindywidualnej. Oprócz przedmiotu skargi zawierają także ocenę ogólnej sytuacji oraz rozmaite refleksje autora. Przedstawione w nich informacje mogą być skutkiem poglądów i postaw autora, osób mu bliskich bądź tych, o których lub do których pisze, prezentują także postawy i opinie społeczności lokalnej. Listy stanowią typ dokumentów biograficznych najsilniej akcentujący elementy sytuacji społecznej czy bieżących działań gospodarczych lub politycznych. Fakty z życia człowieka osadzone są w kontekście biograficznym współdzielonym przez innych uczestników interakcji, ukazując tym samym działania nie tylko jednostek, lecz i zbiorowości.

Z metodologicznego punktu widzenia wykorzystanie w pracy tego materiału archiwalnego nie stanowiło łatwego zadania. Jednakże przytoczone w pracy różnorodne argumenty wskazują na olbrzymią wartość dokumentów osobistych. Przychyłam się do konstatacji Czesława Gryki, który zanotował:

² F.X. Nérard, *5% prawdy. Donos i donosiciele w czasach stalinowskiego terroru*, tłum. J. Szymańska-Kumaniecka, Warszawa 2008, s. 12.

³ S. Skwarczyńska, *Teoria listu*, Białystok 2006, s. 24.

⁴ J. Leoński, *Metoda biograficzna*, w: *Encyklopedia socjologii*, t. 2, red. Z. Bokszański, H. Domański, Warszawa 1999, s. 205–209.

„metoda autobiograficzna jest obecnie najlepszą, mimo jej braków, metodą badania świadomości społecznej”⁵.

Dokonana na podstawie dokumentacji biur listów centralnych instytucji partyjnych i państwowych, a także obszernej literatury przedmiotu analiza pozwoliła na sformułowanie wniosków w zakresie podjętej tematyki. Przede wszystkim biorąc pod uwagę liczbę powstałych listów, należy podkreślić, że ich pisanie przez obywateli cieszyło się dużą popularnością, a skala zjawiska była imponująca. Korespondencja stanowiła ważny kanał komunikacji, łączący obywateli państwa z władzą. Każdego roku do instancji partyjnych i państwowych w skali kraju wpływał przynajmniej milion listów. Przykładowo według informacji KC PZPR w 1986 r. do instancji partyjnych oraz administracji państwowej, gospodarczej i spółdzielczości wniesiono 2 mln 200 tys. skarg w formie pisemnej oraz ustnej. Natomiast rok później liczba ta była aż o 1 mln 100 tys. wyższa. Można szacować, że w PRL Polacy wysłali około ponad 50 mln listów do władz partyjnych oraz administracji państwowej, gospodarczej i spółdzielczości.

Mieszkańcy kraju powierzali swoje problemy dziesiątkom adresatów instytucjonalnych oraz personalnie wymienionym przedstawicielom władz. Do liczby tej doliczyć należy setki tysięcy pism kierowanych do redakcji popularnych dzienników i czasopism, niezliczoną liczbę telefonów oraz ustnych skarg wniesionych osobiście w pokojach przyjęć interesantów (tzw. pokojach płaczu).

Wzmożony napływ skarg, próśb i zażaleń następował w okresie niepokojów społecznych oraz przemian politycznych lat: 1956, 1968, 1970 i 1971, 1976, 1980 i 1981. Skala zjawiska pisania do władz stanowi kolejny argument wskazujący na wartość omawianego źródła dla badań nad historią powojennej Polski.

Na podstawie analizy zgromadzonego materiału źródłowego można wysnuć wnioski, że najważniejszym motywem pisania listów do władz centralnych była nadzieja na pomyślne rozstrzygnięcie konkretnego problemu. Pisanie „do Warszawy” uważano za skuteczną metodę rozwiązywania najróżniejszych „bólączek codzienności”. Nadawcy, „szukając sprawiedliwości”, pisali tam, gdzie w ich opinii mogli ją znaleźć. Listy były strategią oporu społecznego, określoną (za pracą Jamesa C. Scotta w książce *Weapons of the Weak. Everyday Forms of Peasant Resistance*) jako „broń słabych”⁶. Nadawców łączyła wiara, że radio, telewizja, a przede wszystkim partia potrafią załatwić wszystko. Nadzieja, że władze centralne pomogą zrozumieć małe i duże troski każdego obywatela, pojawiała się u mieszkańców Polski Ludowej przez wszystkie lata jej historii.

Kim byli nadawcy listów? Autorzy korespondencji to kobiety i mężczyźni, osoby starsze, młodzież, a nawet kilkuletnie dzieci. Wśród adresatów listów

⁵ Cz. Gryko, *Józef Chalasiński – człowiek i dzieło. Od teorii wychowania do kulturowej wizji narodu*, Lublin 2007, s. 48.

⁶ J.C. Scott, *Weapons of the Weak. Everyday Forms of Peasant Resistance*, Yale 1985.

znajdziemy przedstawicieli różnych grup społecznych (robotnicy, rolnicy, pracownicy umysłowi), różnorodnych zawodów (nauczyciele, lekarze), członków partii (PZPR, PSL, Zjednoczonego Stronnictwa Ludowego) oraz osoby bezpartyjne. Należy zaznaczyć, że pojęcie ludności wiejskiej nie jest jednorodną kategorią, w jej ramach można wyodrębnić kilka grup (rolnicy indywidualni, chłoporobotnicy, bezrolna ludność wiejska, pracownicy rolnictwa uspołecznionego, administracji państwowej, członkowie partii politycznych, przedstawiciele wiejskiej inteligencji itp.). Obywatele nadsyłali listy w sprawach uznanych przez nich za ważne. Towarzyszyła im świadomość, że głos ich zostanie wysłuchany. Korespondencja kierowana do władz zawierała mniej lub bardziej bieżącą reakcję, nierzadko bardzo emocjonalną na konkretny problem dotyczący nadawcę w chwili pisania listu. Ocena szczerości intencji listów pozostaje poza zasięgiem historyka.

Analiza materiału źródłowego nie pozostawia wątpliwości, że jest on subiektywny. Listy pisano „pod” konkretnych odbiorców, a autorzy dostosowywali je do poglądów adresatów, a raczej do swoich wyobrażeń o tych poglądach. Pomimo faktu, że autorami listów często kierowały emocje i to emocje negatywne, to jednak korespondenci mieli pełną świadomość tego, do jakich instytucji piszą. Nadawcy stosowali różnego rodzaju strategie przystosowawcze, m.in. takie jak: podkreślanie miłości do kraju oraz troski o dobro społeczne, umiłowanie ojczyzny, bezgraniczne zaufanie do partii, porównywano czasy współczesne z okresem przedwojennym (lub czasami okupacji) z korzyścią lub nie dla teraźniejszości. Niektórzy korespondenci stosowali ideologizację języka, np. za pomocą propagandowych sloganów, jak „kułak” czy „wroga robota”. Innym ze sposobów było zwracanie się bezpośrednio do I sekretarza, używając pięknych, wyszukanych słów. Wielu Polaków marzyło o wręczeniu listu osobiście na trybunie podczas uroczystości państwowych. Jak wynika z zachowanej dokumentacji KC PZPR, sprawa opisana w liście przekazanym w ten sposób miała być załatwiana z korzyścią dla skarżącego się.

W korespondencji poruszano niemal wszystkie problemy polityczne, społeczne, gospodarcze ówczesnej Polski. Listy dotyczyły wielu aspektów życia, począwszy od spraw prywatnych, niekiedy bardzo intymnych (regulacja diety, małżeńska niewierność), kończąc na sprawach publicznych, powszechnych (aprowizacja wsi, pijaństwo, nieuczciwość w życiu publicznym). Niezwykle trudno byłoby wskazać te problemy Polaków, które nie zostały opisane w skargach. W katalogu tematów najczęściej poruszanych w listach na pierwszym miejscu było mieszkalnictwo. Bardzo istotną rolę odgrywały również problemy wsi i rolnictwa. W znacznej mierze kwestie dotyczące rolnictwa indywidualnego i spraw gospodarskich opisywane były przez pryzmat opłacalności i dochodowości, system obowiązkowych dostaw oraz sprawy podatkowe. Problemy te stanowiły dla chłopów stały element skarg oraz – jak notowano w materiałach sprawozdawczych – „tradycyjnych wyrzekań”. Duża liczba skarg pochodziła od gospodarzy, którzy nie byli w stanie wywiązać

się z obciążeń nałożonych na nich przez państwo. Korespondenci utyskiwali na procedurę dostaw produktów rolnych do punktów kontraktacji, warunki skupu i zapłaty oraz na powszechną nieuczciwość pracowników obsługujących rolnictwo. Korzystniejsze (i nielegalne) dla rolników było sprzedawanie płodów „na czarno”. Skarżono się również na brak kredytów przyznawanych na rozwój gospodarstw indywidualnych i budownictwo jednorodzinne, na jakość i terminowość usług rolniczych. Nieprawidłowości w zakresie gospodarki ziemią oraz wykorzystywania gruntów na przestrzeni omawianego okresu przedstawiane były w korespondencji w wielu aspektach i z różnych punktów widzenia. Chłopi pisali o przeprowadzonej bonitacji gruntów, fikcyjnym ich podziale, dokonywanej komasacji, dewastacji gospodarstw, a także o ich przekazywaniu państwu (lub następcom) w zamian za rentę. Rolnicy zwracali uwagę na problemy ochrony środowiska i przeznaczenia gruntów dobrej jakości na potrzeby budownictwa i przemysłu.

Każdego roku w skargach i listach chłopi narzekali na funkcjonowanie instancji i organizacji partyjnych, działalność organizacji społecznych i związków zawodowych, pracę urzędów i instytucji obsługujących rolnictwo, PGR-y i spółdzielnie produkcyjne czy działanie wymiaru sprawiedliwości. Podejmujący temat administracji państwowej i partyjnej pisali w pierwszej kolejności o powszechnej nieuczciwości w życiu publicznym. Autorzy listów wspominali także o aprowizacji wsi, zaopatrzeniu i jakości towarów, a w szerszym kontekście – o funkcjonowaniu „gospodarki niedoboru”. Utyskiwano na brak możliwości zakupu podstawowych artykułów żywnościowych, przemysłowych, AGD i RTV, samochodów i motocykli oraz sprzętu i narzędzi rolniczych. Szczególnie dotkliwie na wsi odczuwano brak opału i niskie przydziały węgla. Skarżono się na funkcjonowanie sklepów, estetykę i jakość towarów, ceny produktów i usług, a także kolejki. Pisano także o braku kultury pracowników handlu.

Niski poziom oświaty, warunki edukacji wiejskiej, brak możliwości spędzania czasu wolnego w kinie, świetlicy czy młodzieżowym klubie to powody do utyskiwań również przedstawicieli młodego pokolenia mieszkającego na polskiej wsi.

W wymiarze społecznym na pierwszy plan wysunęły się dwie kwestie: powszechne pijaństwo oraz problem starzejącego się społeczeństwa wsi. Wspólnym, „przewijającym się czerwoną nitką przez tysiące spraw”, motywem listów było pijaństwo. Bardzo trudno wyodrębnić problemy, opisywane przez mieszkańców peerelowskiej wsi (choć nie tylko), które nie wynikały z nadmiernego spożywania alkoholu. Dokonana analiza suplik i fakt poruszania tej kwestii niemal w każdym liście jednoznacznie wskazują, że był to bardzo poważny problem zarówno w wymiarze ekonomicznym, jak i społecznym.

Kolejne zagadnienie opisywane w listach to starzejące się wiejskie społeczeństwo. Starsi korespondenci w dramatycznych słowach zwracali się z prośbą do najwyższych władz peerelowskich – powołując się na wiek,

niepełnosprawność, utratę zdolności do pracy, choroby oraz różnego rodzaju wypadki losowe – o ulżenie ich doli.

Głębokie i złożone przemiany na wsi, które dokonały się w analizowanym okresie w Polsce Ludowej, nie przyczyniły się do zmniejszenia liczby korespondencji kierowanej do władz centralnych w Warszawie. Warto zaznaczyć, iż 1980 był czwartym z rzędu rokiem, w którym obserwowano zwiększenie się liczby listów na temat rolnictwa indywidualnego. Wymienione wyżej nierozwiązane problemy powodowały narastające niezadowolenie oraz protesty społeczne (najpierw o charakterze socjalnym, z czasem także i politycznym), które doprowadziły do kryzysu z lat 1980–1981.

Niezwykle trudno ustalić, w jakim stopniu informacje zawarte w analizowanej dokumentacji odzwierciedlają rzeczywistość. Prywatne i różnorodne opinie Polaków nie zawsze były zgodne z obiektywnym oglądem rzeczywistości. Obywatele skarżyli się na patologie, krzywdy, różnego rodzaju uchybienia. Nawet, jeżeli trudno wszystkie opisane w listach problemy traktować jako wierne odbicie rzeczywistości społecznej, to nie ulega wątpliwości, że wzbogacają one naszą wiedzę na ten temat.

Historycy i socjologowie jednoznacznie wskazują, że obraz rzeczywistości społecznej nakreślony w listach został przedstawiony w zdecydowanie ciemnych barwach. Jednakże subiektywność tych źródeł w połączeniu z analizą historyczną i standardami naukowości otwiera nowe możliwości poznawcze.

Reasumując, chciałabym podkreślić, że bez usłyszenia głosu „zwykłych ludzi” nie można odtworzyć obrazu ich życia. Warto zauważyć, iż analiza listów, tego trudnego, choć niezwykle interesującego źródła, stanowi często jedyną lub jedną z niewielu szans na poznanie świata emocji i zachowań zwykłych ludzi żyjących w niezwykłych czasach. W listach obywateli PRL do władz jak w soczewce odbijały się małe i duże problemy realnego socjalizmu.